

більшовицької влади на теренах колишньої Російської імперії. Але їх особиста і політична доля та діяльність залишила помітне місце у політичній історії Росії й України. Його визначення й потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горохов И, Замятин Л., Земсков И. Г. В. Чичерин – дипломат ленинской школы. Издание 2-е, доп. Под общ. редакцией и со вступ. статьей А.А. Громыко. – М.: Из-во политической литературы, 1974
2. Дангулов С. Вершины горных хребтов. О Чичерине, чичеринской гвардии, их судьбах // Правда. – 1998. – 7 октября (№ 281)
3. Солженицын А. Архипелаг Гулаг. Опыт художественного исследования // Новый мир. – 1989. – №8. – С. 26, 88
4. Ваксберг А. Из жизни, и дача... // Литературная газета. 1989. – 11 января, №2 (5224)
5. Лацис О. Перелом // Знамя. – 1988. – №6, июнь. – С. 171-172
6. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Состав РКП(б) по итогам предварительной разработки. – М.: Издательское отделение ЦК РКП, выпуск 4, 1923. – 50с.
7. Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії (м. Москва)
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ)
9. Одиннадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1961
10. Ленин В.И. Полн. собрание сочинений. – Т. 52. – М.: Политиздат, 1963
11. Аралов С.И. Ленин вел нас к победе. Воспоминания. Издание 2-е. – М.: Политиздат, 1989.
12. Ленин В.И. Полн. собрание сочинений. – Т. 50. – М.: Политиздат, 1963
13. Чуев Ф.И. Молотов. Полудержавный властелин. – М.: Олма-Пресс, 1999
14. Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968
15. XIV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.: Из-во «Красная новь», 1925
16. Икрамов К. Дело моего отца // Знамя. – 1989. № 6, июнь
17. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – №2
18. Керівні партійні і державні органи УРСР (Інформаційно-довідкові матеріали. Підготував І.М.Шевчук) // Про минуле - заради майбутнього. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989
19. Протокол №24 засідання політбюро ЦК КП(б)У от 3 марта 1922 г. // Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1998. – С. 109-110
20. Попов Н. На службе империализма и контрреволюции // Вестник агитации и пропаганды. -1922. -№4-5. -С.13-25
21. Попов Н. Российская контрреволюция и генуэзская конференция // Вестник агитации и пропаганды. -1922. -№6. -С.17-25
22. Попов Н. Перед лицом стихии (К вопросу об эволюции политических группировок в России) // Вестник агитации и пропаганды. -1922. -№7. -С.40-48
23. Попов Н.Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии (шесть лекций). – М.: Из-во “Красная новь”, Главполитпросвет, 1924
24. Попов М.М. Нарис історії ВКП(б). Переклад з XVI російського переробленого видання. – К., 1934.
25. Черненко А.М. Центральный Комитет РСДРП(б)-РКП(б)-ВКП(б). 1917-1938 гг. Имена и судьбы. – Днепропетровск: из-во ДГУ, 1989
26. Литвин С. Вбивство С.Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. -2000. -№2/4(13/15)
27. Бачинский П.П., Табачник Д.В. Афанасий Петрович Любченко // Вопросы истории. -1990. -№12
28. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. -1995. -№1/2

ІГНАТУША О.М.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕРКОВНИЙ РУХ В ПРАВОСЛАВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НА ЗАПОРІЖЖІ В 20 – 30-Х РР. ХХ СТ.

Національний рух, що сколихнув православну церкву в Україні під час революції 1917 року, дав могутній імпульс процесам її реформування. Російська Православна Церква (РПЦ) не змогла втримати організаційну цілісність. Ця нездатність виявилась не випадковою. Протягом першої половини 20-х рр. в Україні виникло кілька православних конфесій, які

принципово відмінно розглядали цілий комплекс канонічних проблем, в тому числі й в національній площині.

Ці конфесії мали поширення й на півдні України, зокрема, в межах нинішньої Запорізької області. Ними було здійснено прорив в бік повернення історичних традицій українського богослужіння та церковного устрою. Але на межі 20 – 30-х рр. нова держава спорудила на шляху національного руху бар'єри, що звели нанівець отримані здобутки. Всяка національна ініціатива, навіть в суто внутрішніх справах церкви, формально відокремленої від держави, останньою оцінювалась як “націоналізм” та прирівнювалась до антидержавного злочину.

Проблема вивчення розвитку національного руху в православ'ї 20 – 30-х рр. XX ст., не дивлячись на свою вочевидь актуальність, сьогодні залишається відкритою. В рівній мірі це стосується й Запорізького краю – строкатого своєю етнічною та конфесійною палітрою.

В нечисленних публікаціях останніх років знаходили висвітлення лише окремі історичні аспекти, пов'язані з утвердженням Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) на Запоріжжі на початку 20-х рр. [1; 2; 3] та характеристикою міжцерковних взаємин [4] на території краю в 20 – 30-х рр. XX ст. Таку ступінь дослідження проблеми вважаємо тимчасовою, оскільки співзвучність тогочасного церковного руху з сучасним настійно вимагає її вивчення. Цього вимагає поглиблення національно-культурних і релігійних процесів, що стало невід'ємною характеристикою сучасного етапу суспільного розвитку. Подібний історичний аналіз може слугувати ключем до розуміння багатьох нинішніх проблем в українському православ'ї. Як і в 20 – 30-і рр. XX ст., православ'я знову втратило організаційну єдність і розкололося на кілька самостійних церков. Їх позиції щодо національного питання знову неоднозначні.

Спробуємо в рамках статті оглянути основні соціально-політичні параметри і динаміку розвитку національного церковного руху 20 – 30-х рр. на території Запорізького краю в контексті загальноукраїнських процесів, з'ясувати громадський резонанс цього руху та простежити його взаємозалежність з державно-політичними тенденціями суспільного розвитку.

* * *

Активізація національного руху в православній церкві на Запоріжжі стала очевидною в добу української демократичної революції. Разом з ідеями відокремлення церкви від держави, націоналізації церковної власності, демократизації системи церковного управління і освіти, на Запоріжжі стали ширитись й ідеї національних церковних реформ. Внаслідок тривалого русифікаторського тиску на багатоетнічну соціальну структуру, наявність потужної маси титульного етносу і лише незначних вкраплень у нього національних меншин, які мешкали здебільшого компактними етнічними групами, ці демократичні ідеї отримали біполярний характер. Вони структурувалися навколо російської та української національних ідей, демонструючи різне бачення елітами українського та російського народів, способів і шляхів реформування основної церковної інституції – РПЦ.

Принципово відмінною була позиція двох сторін, як в моделюванні майбутнього вищого церковного управління, так і у впровадженні національних особливостей в церковне життя. Зокрема, йшлося про запровадження рідної мови в богослужбову практику і мову церковного діловодства, відродження національних традицій соборності, храмобудування, церковного мистецтва, пісенності тощо.

На єпархіальних зборах представників кліру і мирян, які відбулися в Катеринославі 21 – 22 березня 1917 р., і засвідчили “початок церковної революції” в цьому краї, було порушено широке коло соціально-політичних і внутрішньочерковних проблем, котрі, на думку їх учасників, вимагали невідкладного реформування. Але їх постановка і спосіб розв'язання продемонстрували типовий загальноросійський підхід. Він свідчив про неукраїнський національний склад місцевих лідерів церковної опозиції, русифікованість

всієї духовної верстви та її ідеологічних концепцій, загнаність національних почуттів місцевого населення вглиб релігійної психології. Опубліковані матеріали про роботу цього зібрання – “Діяння” – жодною мірою не згадували про національні вимоги української та інших етнічних груп населення, чи будь-яку спробу їх висловлення. Йшлося про реформування російської держави, її збереження та демократизацію, а разом з тим – і Російської Православної Церкви. Але це був лише початок.

Наступні єпархіальні з'їзди 1917 – 1918 рр. засвідчили пробудження національних почуттів, продемонстрували загальноукраїнський контекст церковної революції в південному регіоні. Залунали вимоги “українізації церкви”, церковної автономії й автокефалії. В єпархії було створено єпархіальну церковну раду, до складу якої згодом увійшли відомі прихильники української справи – проф. Д.І. Яворницький, доглядач Катеринославської бурси протоієрей М.В.Рубаністий, священники С.А. Мизецький та В.П. Капустинський, миряни І.Т. Зданевич, Д.Я. Крот, І.П. Уманський. Члени Ради отримали право виступати з дорадчим голосом на засіданнях Катеринославської духовної консисторії.

На засіданні чергового Катеринославського єпархіального з'їзду духовенства і мирян, що відбувся в липні 1917 р., на чергу денну вже було внесено гострі питання, поставлені національною революцією: “1. в) відношення духовенства і мирян до державного і громадського життя; г) відношення Катеринославської єпархії до українського питання” [5, 1; 6, 1].

У міру розгортання української національної революції, ідеї національного реформування церкви ставали на Запоріжжі більш поширеними і осмисленими. Як відомо, восени 1917 р. їх активно підтримувала Олександрівська повітова рада. Це здійснювалось цілком свідомо, не дивлячись на політичну приналежність її лідерів до соціалістичних партій, котрі проголошували принцип невтручання в церковні справи [7, 24].

Ідеї національного відродження церкви знайшли поширення на території Півдня й за часів гетьманату Павла Скоропадського [8, 34 – 37], короткочасного відновлення влади Української Народної Республіки на початку 1919 р. та за інших нетривалих політичних режимів доби громадянської війни. Доречно буде пригадати, що, відроджуючи національні традиції, на Катеринославщині за часів гетьманату Павла Скоропадського було вирішено видавати єпархіальний журнал під назвою “Церковний вісник Запорожжя”, а не “Екатеринославские епархиальные ведомости”, як за часів Російської імперії. Додатковим свідченням значущості цих ідей в церковному житті стало продовження національно-визвольного руху в православ'ї на початку 20-х рр. – після остаточного утвердження радянської влади.

* * *

За своєю ідейно-політичною спрямованістю національний церковний рух в своїй основі був демократичним. Ним були захоплені не тільки українські, а й інші національні верстви суспільства, більшість яких була православною: російські, болгарські, грецькі та ін. Проте позиція їх церковних еліт у даному питанні була дещо відмінною від української.

Погляд російської революційної демократії, ґрунтований на російських національних інтересах і національній психології [9, 176 – 241], відкидав необхідність (а в кращому випадку – першочерговість) національно-автономістського вирішення політичних, культурно-освітніх, а відтак – і церковних проблем. Її лідери вважали, що сама постановка національних проблем розбивала єдність інтернаціонального фронту.

Ними вкорінювалась ідея “всеросійської” церкви, недопущення самостійницьких (автокефальних) форм, відстоювання церковнослов'янської мови, як єдиної мови церковного вжитку.

Частка російської національної еліти, згромадженої в містах і сільських районах компактного проживання цієї меншини в Україні, була натхненна ідеями російського національного пробудження, створюючи іншу альтернативу українському національному

рухові – поширення антиімперських російських ідей церковного відродження. Вона виступала за примноження власне російських традицій, впровадження російської мови в богослужбову практику тощо, допускаючи подібну національно-культурницьку ініціативу в реформуванні церкви з боку інших народів.

Проте, така альтернатива українському національному руху в церкві виявилась мало поширеною.

Подібний рух в більшій мірі був характерний для великоросійських єпархій, зокрема – центральної та західної частини Російської держави. Такі висновки можна зробити, знайомлячись з працями Анатолія Левітіна-Краснова, Вадима Шаврова, Олександра Шишкіна. Зазначені автори констатували поширення подібних ідей у зв'язку з розвитком обновленського руху. Зокрема, О.Шишкін, характеризуючи зміст літургійної реформи московської групи духовенства і мирян “Жива Церква” (1922 р.), підкреслював особливу увагу обновленців до тези допустимості богослужіння російською та іншими національними мовами [10, 165], яку планувалося розширити і деталізувати на помісному соборі. А. Левітін-Краснов та В. Шавров наводять повний текст “Программы Союза Общин Древле-Апостольской Церкви (СОДАЦ)” – організації, яка після “Живої Церкви” перейняла роль лідера російського реформаційного руху. СОДАЦ так само підкреслював прагнення російських церковних реформаторів до національних реформ в православ'ї, зокрема – в богослужінні – заради “наближення його до народного розуміння”. З цією метою передбачалося: “Перегляд богослужбових книг і місяцесловів, введення древньоапостольської простоти в богослужіння, зокрема, в обстановку храмів, в облачення священнослужителя, рідна мова замість обов'язкової мови слов'янської, інститут дияконів і т. ін.” [11, 228 – 229].

На окраїнах колишньої Російської імперії – в українських єпархіях – подібний рух мав більше шансів проявити себе там, де не домінувала російська меншина, проживаючи поряд з іншими етноконфесійними групами євреїв, поляків, греків, болгар та ін. Проте подібні прояви нівелювалися провідниками більш потужної лінії імперського спрямування – насамперед, інтелігенцією та бюрократією. Це здійснювалося під різними модерними гаслами: “пролетарського інтернаціоналізму”, “вищості російської культури”, “слов'янської єдності” тощо. В сільському середовищі розвиток національних форм неімперського руху росіян, як правило, обмежувався присутністю потужного українського національного середовища.

Розгортання українського руху і сформульовані ним національні претензії у формі “українізації церкви” дедалі схилили російський церковний провід в Україні, російську та русифіковану масу до імперських варіантів церковних реформ: ідеї збереження “церковнослов'янської мови” та збереження єдності Всеросійської церкви.

Реальне посилення національних церковних рухів, як в центрі, так і в окраїнах колишньої Російської імперії, зокрема – в Україні та Білорусі, вже на початку 20-х рр. змусило навіть найрадикальніші сили – російських обновленців – вбачити в них потенційну загрозу “єдності православ'я” і реверсувати в бік “охорони його цілісності”. Саме в такому контексті було прийнято резолюцію Помісного Собору (1923 р.), яка, всупереч вищезгаданим національно-демократичним деклараціям російських обновленців, закликала утримуватись від будь-яких догматичних і богослужбових реформ [11, 239]. Отож, демократичний характер російського руху попередньої доби, в значній мірі залежний від багатонаціонального складу його учасників, зазнав дифракції. Національні сили – колишні складові цього руху – стали в лави поборників національних конфесій. Таким чином, змінювався не тільки національний склад учасників цього руху, а й зміст його ідеології.

Але, на території України, де особливо цілеспрямовано й інтенсивно протягом попередніх століть здійснювалася русифікація та відбувалося нівелювання українських національних особливостей, креслилась і навіювалась ідея історичної та етнічної єдності

Великої та Малої Русі, рух за суто російські етноконфесійні реформи поширився ще в меншій мірі, аніж на те можна було очікувати, виходячи тільки з чисельності російської меншини.

* * *

Структуризація національного церковного руху в роки демократичної революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. вивела його на рівень оформлення організаційно самостійної української православної церкви. Альтернативою, яку пропонувало російське і проросійське церковне середовище, була демократизована Російська Православна Церква. Саме в руслі наповнення цих альтернатив реальним змістом і полягала багатоваріантність моделей церковного устрою.

Демократичні зрушення в сфері національних відносин у середовищі РПЦ на Запоріжжі, як і в інших регіонах України, стали здійснюватись під безпосереднім впливом успіхів українського церковно-визвольного руху і утворення УАПЦ.

Під впливом активного і широкого впровадження української мови в церковному вжитку, яке було здійснене УАПЦ, а також формальної санкції на вживання української мови й старовинних українських церковних традицій патріархом Московським Тихоном та собором єпископів України (1921 р.) [12, 31], питання “українізації” церковного життя набуло широкого розголосу на Запоріжжі на парафіяльному рівні.

Такий відгук спостерігався, передусім, у міському середовищі – більш соціально активному і комунікативно щільніше пов’язаному з іншими регіонами України, зокрема – центрами громадсько-політичного, культурного та церковного життя.

Перша спроба “українізувати свій храм” в Запоріжжі (тоді ще в м. Олександрівську) була здійснена на вимогу рішення загальних зборів Пилипівської парафії восени 1921 р., “приймаючи на увагу, що переважаюча більшість парафіян – українці”. Правити службу українською мовою почали восени 1922 р. Але справа зупинилася через невідповідність духовенства та його спротив. Віруючі давали таке пояснення: “Торік після невдалої спроби тихонівськими попами (тобто священиками РПЦ, послідовниками патріарха Тихона – Авт.) виконувати службу Божу по-українськи, навмисне зіпсували цю справу, через те, що вони дивляться на українців так, як буржуї на радянську владу”. Питання “українізації церкви” вдруге було підняте на засіданні парафіяльної церковної ради та загальних зборах парафії, які відбулися 22 квітня 1923 р.

Але “українізація” в організаційних формах РПЦ виявилася неможливою. Декларації про її допустимість, зроблені керівництвом РПЦ, носили формалістичний характер. Вони виявилися лише тактичними заходами для нейтралізації дерусифікаційного руху в православній церкві.

Лінія поведінки єпархіального керівництва проявлялася в безініціативності, бездіяльності та спротиву щодо проведення таких реформ. З огляду на ту обставину, що Катеринославську єпархію (яка включала у свій склад північну частину територій нинішньої Запорізької області) на початку 20-х рр. очолював архієпископ Агапіт (Вишневський), відомий своїми попередніми діями (за доби Директорії УНР – Авт.), як прихильник “українізації церкви”, така бездіяльність ще більше переконує в політично заданому зверху гальмуванні національної ініціативи мас церковною адміністрацією.

У жодній парафії РПЦ на Запоріжжі так і не було впроваджено україномовних богослужінь.

Мова численних документів РПЦ парафіяльного рівня дозволяє стверджувати про очевидну суперечність офіційного церковного курсу з національними інтересами віруючого населення. Віруючі більшості православних громад за своїм національним складом були українцями, що неважко переконатися за матеріалами суцільних переписів населення, зокрема – переписів 1926 та 1939 рр. У протоколах засідань церковних рад, листуванні

священнослужителів тощо, писаних російською мовою, багато українізмів та українських лексичних форм.

Проте, ситуація з діловою мовою в парафіях РПЦ не змінилася і в період проведення більшовицькою партією державної політики українізації, коли діловодство місцевих державних установ переводилося на українську мову. Церковне діловодство залишалося російськомовним.

Суперечливість полягала в тому, що, приймаючи як даність російські церковні форми, вважаючи їх за складовий елемент своєї народної традиції, населення прагнуло до задоволення своїх національних інтересів у церкві: демонструвало зацікавленість українською церковною книжкою, замислювалось над проблемами збереження своєї церковної старовини, запорозької спадщини. Ще в 1918 р. на черговому катеринославському єпархіальному з'їзді було поставлено питання про створення церковно-історичного музею, керувати яким доручили Д.І. Яворницькому. Не має суттєвих підстав вважати, що подібні настрої серед православних віруючих зникли кілька років по тому.

Зацікавлення населення українською церковною книжкою було непідробним. “Дуже необхідно одержати від Вас церковні книги з українським текстом для відправ церковних служб на українській мові, причому бажано було б одержати крім звичайних недільних служб – служби великопістні та великодні. Присилка всіх виданих Вами нот також необхідна. Їх відсутність не дає можливості провадити службу Божу на українській мові там, де ця робота ведеться явочним порядком панотцями та диригентами, прихильниками до української церкви”, – писав 17 січня 1922 р. до вищого виконавчого органу УАПЦ – Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВППЦР) – уповноважений ВППЦР на Запоріжжі мирянин С.М. Чуча [13, 1].

Примірники Святого Євангелія, видані заходами УАПЦ в Херсоні на початку 20-х рр., швидко розійшлися по всьому південному регіону. Література, яку привозили з собою благовісники УАПЦ, поширюючи ідеї української церкви на Запоріжжі, сприймалася населенням із зацікавленням.

Селянство шукало і знаходило українську книжку у своїх священників, причому – літературу не тільки церковну. Агентура ДПУ Покровського району Запорізької округи 13 серпня 1929 р. інформувала окружне керівництво про те, що священник УАПЦ хутору Коломійці “володіє книгою під назвою “Історія України” (автор Михайло Грушевський). Книгу цю той же священник Котляр Микита дає для читання громадянам с. Коломійці” [14, 31].

Прагнення до “українізації церкви” були природнім виявом національних почуттів. Українське православне братство, яке заснувалось у липні 1922 р. із створенням парафії УАПЦ у вищезгаданому с. Коломійці, зіткнувшись із протидією російських священників справі відродження української церкви, молило Бога: “Поможи нам Бог відродить нашу Батьківщину” [15, 4 – 5] (підкреслення наше – Авт.). Як бачимо, його члени підносили батьківську віру до рівня національної святині.

Не помічати цього дійсно народного руху було суперечним християнському вченню та логіці, оскільки практика РПЦ дозволяла поширення Слова Божого багатьма мовами народів колишньої Російської імперії.

Це, очевидно, бачило й духовенство, яке знаходилося у складі Російської Православної Церкви, особливо низова його ланка – парафіяльне. Воно краще інших було знайоме з повсякденними запитами і турботами віруючих. Отож, не випадково запорізький протоієрей Іоанн Попов 17 вересня 1923 р., висловлюючи свої міркування голові повітового церковного управління протоієрею Георгію Травлєєву, зазначав: “На священнослужителях лежить обов’язок роз’яснювати парафіянам ... справедливості задоволення і [інтересів] меншості там, де бажають, щоб богослужіння хоча б зрідка здійснювалось українською мовою” [16, 51].

Реакція керівництва після вислуховання таких спостережень була не завжди конструктивною, чому шкодили не тільки русифікованість, а й відсутність традицій поліконфесійного співіснування в умовах багатонаціональної Росії.

Навпаки, часто консолідація національно орієнтованих українських сил викликала антагоністичну реакцію прибічників Російської церкви, очолених священиками. Члени правління релігійної громади при Пилипівській церкві м. Запоріжжя 16 травня 1923 р. доводили до відома Запорізького окрвиконкому: священики ведуть шкідливу агітацію між парафіянами, нацьковують одну частину парафії на іншу.

8 травня 1923 р. увечері на квартирі священика Максимовича відбулися збори антиавтокефалістськи налаштованої частини членів парафії. “Збори проходили при закритих ставнях й навіть було виставлено вартового-жінку”, – писали з обуренням члени правління.

Конфлікт мав продовження. 13 травня відбувся його новий спалах. У кінці літургії та вечірні священик Попов у своїй проповіді “став чисто агітаційним порядком громити автокефальний рух, що викликало бродіння серед парафіян” [17, 36].

Але реагувати на широкий український національний рух тільки погромною агітацією було неможливо. Адже переважну частину пастви і духовенства РПЦ складали саме українці.

Цілком логічно відбувалося поступове зрушення тактики і релігійної психології місцевого церковного керівництва під тиском народної ініціативи в бік толерантності. З'їзд духовенства і мирян 1-го округу церков Олександрівського повіту 10 липня 1922 р. спеціально розглянув питання про здійснення богослужінь українською мовою. Було вирішено “рекомендувати на місцях церковнопарафіяльним радам, дане питання, як досить важливе в справах релігійного життя (підкреслення наше – Авт.), з'ясувати шляхом письмового, по можливості, опитування всіх віруючих парафії і про результати опитування повідомити через о[тця] благочинного єпархіальному начальству” [18, 26]. Зрозуміло, що пропонуваній з'їздом варіант розв'язання питання відсував його на невизначене майбутнє і передавав вирішення в руки церковних верхів. Але, водночас, він демонстрував факт певної готовності місцевого духовного проводу РПЦ до спілкування з національно орієнтованими силами, терпимості вислухати їхню думку. Така терпимість виявилась дуже хисткою, про що й показало подальше розгортання національно-церковного конфлікту.

Гострота національної проблеми, в тому числі – і стосовно церковного устрою, проявлялася в демонстрації принципової відмінності позицій суперечних сторін. Це продемонструвало голосування цитованої вище ухвали з'їзду. Якщо 18 делегатів з'їзду поставили свої підписи на знак згоди з нею, то 2 представники Пилипівської громади – П.У. Лахтунов та С.О. Чижигов – категорично висловилися проти, зафіксувавши свій протест під текстом протоколу.

Таким чином, національні церковні традиції, і, передусім, українські, в південному регіоні складали нерозривну частку людського буття і суспільних відносин. Ідея їх відродження і широкого вжитку в церковному житті знаходила широкий громадський резонанс.

І все ж, український національний рух у низових організаціях РПЦ у більшості випадків вдавалося стримати, не допустивши реформування церковного управління, впровадження української мови й традицій у церковний вжиток.

Національно свідомі та активні меншість віруючого населення, яка бачила органічну нездатність РПЦ до національно-демократичних реформ, розривала з нею. Вона організаційно приєднувалась до складу УАПЦ або йшла до українських об'єднань – Синодальної церкви, які також почали декларувати ідею українізації, пов'язуючи її з демократизмом організаційного устрою своєї конфесії, та підкреслювати свою послідовну лояльність радянській владі.

На рівні місцевого церковного управління (і, передусім – єпархіального керівництва та благочинницької вертикалі) структура РПЦ продемонструвала закритість та здатність протистояти впливовим національним факторам та підкреслену канонічну залежність від Москви, а пасивність широких верств віруючого населення (хоча б щодо впровадження рідної мови в систему парафіяльного діловодства) – значну деформацію української етнорелігійної психології довготривалим російським імперським чинником. Це дозволяло утримувати українську паству в організаційному лоні РПЦ.

Крім зазначених гальмівних впливів на національний церковний рух, діяли й інші.

Серед найвагоміших з них була тогочасна державна антицерковна політика і політика проти українського національного церковного руху, зокрема. Її амплітуда була вузькою: від відносно до абсолютної нетерпимості. Неприйняття більшовизмом (а відтак і радянською владою) ідеї церкви та національних церковних рухів було органічним: поняття “церква” та “радянська влада”, “націоналізм” та “інтернаціоналізм” були взаємовиключними.

Таким чином, радянська антицерковна політика та її антиукраїнський вектор, що домінував з початку 20-х рр., на переломі 30-х рр. остаточно звужували рамки українського національного церковного руху та робили його цілковито неможливим.

Початкова недооцінка більшовицькою партією політичної ваги національного питання допустила виникнення української національної церкви – УАПЦ. Завершальний етап її організаційного оформлення, що припав на 1921 рік, продемонстрував палку підтримку ідеї створення такої конфесії широкими народними масами і, зокрема, – селянством. Це була та соціальна сила, на яку більшовики робили власний політичний розрахунок, як на свого політичного союзника в побудові безкласового і, до речі, безрелігійного суспільства.

Розмах національного церковного руху, що став набувати національного масштабу, змусив більшовиків вимогливіше оцінити феномен цього руху. Він підсилив усвідомлення ними можливості втрати соціальних основ своєї влади. Перспектива відвернення селянства від більшовицьких ідей (оскільки, за марксистсько-ленінською теорією, його “дрібнобуржуазна природа стихійно породжує капіталізм”), змушувала партійно-державне керівництво до двояких дій: по-перше – посилення протидії українській національній церкві; по-друге – корегування акцентів національної політики і декларування свободи розвитку національних культур під своїм безперечним керівництвом.

Обидва важелі утримання політичних союзників і збереження фундаменту більшовицької влади були використані вже в 1921 р. Спеціальна постанова Політбюро ЦК КП(б)У 28 травня 1921 р. “Про автокефальну церкву на Україні” беззастережно оцінювала автокефальний рух, як політично ворожий, “петлюрівський”.

Цю постанову було прийнято в якості політичного наказу для створення мережі державної опіки над цією конфесією з метою її подальшої ліквідації. ВУЧК отримала доручення Політбюро “якнайсуворіше наглядати за контрреволюцією, яка прикривається релігійними питаннями” [19, 4]. Наркомюст мав попередньо зібрати “відомості про автокефальний рух та його зв'язки з петлюрівським елементом і т. ін.”. У контексті силового тиску на українську церкву наприкінці 1921 р. до відділів управління виконкомів та підвідділів комітетів незаможних селян розійшлися обіжні листи з підписами Наркома внутрішніх справ С.Н.Власенка і завідуючого Центральним відділом КНС Макара (О.М. Жвіфа), у якому давалася вказівка: “Використати всі методи боротьби з чорносотенцями (духовенством), які намагаються всіма Божими і диявольськими молитвами замаскуватися під червоний колір” [20, 49]. Реакція місцевих органів влади за наявності таких завдань, була прогнозованою. Направляючи до Наркомюсту звіт про діяльність Одеської губернської ліквідаційної комісії за серпень місяць 1922 р., голова губліквідкому Вейс доповідав: “Прийняті також радикальні міри проти поширення парафій і громад української автокефальної церкви” [21, 175].

Водночас, саме 1921 р. радянська держава почала послабляти лещата державного централізму і допускати елементи лібералізації в економічній сфері. Слідом за проголошенням НЕПу почали вимальовуватися й перші контури нової національної тактики більшовиків, яка була озвучена з трибуни XII з'їзду РКП(б) в квітні 1923 р., як політика коренізації.

На наш погляд, українізація церкви стала однією з найсильніших об'єктивних спонукань державної політики коренізації.

Усвідомлена більшовицьким керівництвом небезпека поширення впливу національної церкви і одночасне невгасне бажання послабити організаційно найбільшого ідейного опонента – Російську Православну Церкву – стимулювали пошук радянською владою нових способів роз'єднання православних за конфесійною ознакою.

Як відомо, за активного сприяння ДПУ в Радянській Росії, а потім і в Україні виник обновленський розкол і постали обновленські церкви. Проблеми національних реформ розглядалися ними, як актуальні, але не наріжні. На передній план було висунуто проблему лояльності до влади. І лише пізніше, в умовах жорсткої конкуренції з УАПЦ й патріаршою церквою – РПЦ – обновленцями було висунуто гасло українізації церкви і, навіть, української автокефалії (1925 р.).

На території Запорізького краю обновленський рух знайшов відгук вже 1922 р., а стрімке його зростання відбулося, як і по всій Україні, в 1923 р. Саме тоді, в змаганні проти УАПЦ, обновленці Катеринославщини й Таврії спробували визначитись у ставленні до корінних національних проблем в церковному житті. Питання українізації церкви, відношення до священників та ієрархії УАПЦ стали предметом обговорення місцевих церковних зібрань парафіяльного та благочинницького рівнів.

Формулювання цих питань, винесення на зборах і з'їздах негативних оцінок УАПЦ, свідчили про вдалу спробу обновленців перехопити ініціативу в міжконфесійній боротьбі православних.

Чому відбулося саме так у переважно українському, хоча й зрусифікованому середовищі? Відповідь не зводиться до констатації специфічного національного складу населення Півдня, де відсоток російського та русифікованого, болгарського, грецького населення (а відтак – антиавтокефалістського) був більшим, аніж на Київщині чи Поділлі. Для унаочнення нагадаємо цифри офіційної статистики на 1926 рік стосовно складу населення тих округів, територія яких пізніше увійшла до складу Запорізької області. Українське населення Запорізького округу становило 80,5%, Мелітопольського – 57,8%, Маріупольського – 54,7%. Російське – відповідно – 11,1%, 25%, 18,5%, німецьке – 4,1%, 6%, 6,3%, єврейське – 3,5%, 2,1%, 3,3%. Безперечно, близький до цього національний склад православних віруючих Запорізького краю скеровував вибір конфесії між тихонівцями і проросійськи налаштованими обновленцями.

До суттєвих причин формування специфічного розподілу віруючих між різними православними конфесіями на Півдні можна віднести й жорстокий голод, що охопив в 1922 – 1923 рр. весь Південь України. Тоді в Запорізькій губернії голодувало 80% населення. Природне лихо поставило руба питання людського виживання, відсунувши на задній план усі інші.

Одночасне пропагування владою обновленського руху, що критикував антирадянську політичну позицію церковної ієрархії РПЦ та її лідера – патріарха Тихона – і вимагав оновлення церковного життя у суголосності з радянськими державно-політичними змінами, ставило саме цей рух (а не український автокефальний) в центр уваги віруючої громадськості, вимагаючи від неї відповідної реакції на обновленство. Отож, картою обновленства радянська влада спробувала перебити більш сильну комбінацію природного вияву національних почуттів.

Вважаємо, що важливу роль в дезактуалізації національної церковної проблеми і гальмуванні розвитку УАПЦ на Півдні України зіграла саме державна влада, яка на хвилі жахливого широкомасштабного голоду спорудила високі бар'єри для недопущення розвитку національної церкви й оголосила кампанію вилучення церковних цінностей, щоб економічно та духовно знекровити церковні організації й спровокувати їх до протидії, остаточно паралізуючи церковне життя.

Прикладів, що переконують в цьому, достатньо. Вони досить яскраві. Ось лише кілька, що замикають логічний ланцюг. “Запорізьке окривідділення ДПУ повідомляє, що всі зазначені у відношенні особи – фундатори автокефальної релігійної громади – фігурують за матеріалами окривідділення ДПУ, як петлюрівці”, – так характеризували 14 травня 1923 р. склад громади уповноважених м. Запоріжжя, які домагалися реєстрації парафії УАПЦ [22, 83]. Тоді ж Запорізьке окружне відділення ДПУ написало “цілком таємного” листа до відділу управління окривиконкому: “Запорізьке окривідділення ДПУ вважає за необхідне поставити Вам до відому для орієнтування, що затвердження автокефальних релігійних громад та їх статутів вкрай небажане з політичних міркувань”.

Такі оцінки і підходи влади до флагмана українського національного руху в православній церкві – УАПЦ – були стратегічними, і стосувалися не тільки Запорізького регіону. У цьому переконує приклад іншого південного регіону – Одеського.

16 квітня 1924 р. адміністративний відділ Одеського губвиконкому розіслав таємний циркуляр до завідуючих усіх підпорядкованих адміністративних відділів з позначкою “оголошенню не підлягає”. У ньому давалася настанова триматися безкомпромісної антиавтокефалістської лінії: “На місцях як і раніше повинна бути жорстка лінія по відношенню до українських автокефалістів, і де тільки можливо, окрадмінвідділи під благовидними приводами повинні прагнути до знищення автокефалії, передаючи церкви слов'янам-обновленцям” [23, 30]. Цього листа після отримання в Одеському окрадмінвідділі було передано до ліквідкому з позначкою: “до відома та керівництва.

Подібна лінія політичної поведінки жорстко трималася й надалі. У 1925 р. послідовники української автокефалії так само не мали змоги легального створення місцевої управлінської структури. “Поскілки питання про реєстрацію їх вирішено в негативному розумінні, оформлювати їх місцеві об'єднання (благочинницькі, округові та районів ради) не слід”, – наставляв циркуляр НКВС від 26 жовтня 1925 р., розісланий як відповідь на запит адміністративного відділу Мелітопольського окривиконкому. Його копію, направлену в усі окружні центри, було отримано і в Запоріжжі [24, 76].

Отож, політично негативна заданість підходу радянської влади до цієї конфесії визначила уповільнення її організаційної діяльності на Півдні і в Запоріжжі, зокрема, та унеможливила формування її конфесійної мережі аж до середини 20-х рр.

Із середини 20-х рр. в Україні почався новий етап переслідувань національного руху. Першочергово відчула його УАПЦ. Проявом тиску стали зміни в керівництві церквою, усунення з посади митрополита Київського архієпископа Василя Липківського.

Нечисленна організаційна мережа запорізьких парафій УАПЦ, зазнаючи руйнації з боку влади, перестає існувати. Всі чотири громади цієї церкви, що домоглися реєстрації, на території Запорізької адміністративної округи, були з часом знищені. Приводи для цього мали очевидний політичний характер і свідчили про грубе втручання держави у внутрішні справи церкви, декларативність конституційних гарантій УСРР.

Пилипівську церкву м. Запоріжжя, при якій діяла громада УАПЦ, передали групі обновленців. Губернська, а слідом за нею – й окружна ліквідаційні комісії по відокремленню церкви від держави прийняли ухвалу: “... враховуючи в той же час посилення автокефального руху, завдяки чому з політичної точки зору вкрай не вигідно в даний час посилювати автокефальну групу передачею їй церкви, Пилипівську церкву передати групі обновленців”.

Заключним актом драматичної історії цієї громади став епізод, що здатен був зняти будь-які сумніви щодо її політичного обличчя. Про нього нам повідомляє доповідна записка секретаря Запорізького окрліквідкому Кадніченка. Під час ревізії Пилипівської церкви, яка передувала передачі храму обновленцям (23 і 24 грудня 1923 р.), в одній із шаф було виявлено прапор “чисто петлюрівського характеру” – “зшитий з двох шматків блакитного та жовтого кольорів”. В доповідній записці констатувалось: “Яким чином прапор попав в церкву, ніхто з присутніх не міг, чи вірніше, не хотів пояснювати, так як при передачі майна в 1922 році його, безумовно, не було і покладений він міг бути лише особами, які мали вільний доступ в церкву тобто: членами ради, священиками чи сторожами, так як шафа, в якій він знаходився, була заперта”. Прапор було здано до ДПУ [25, 423].

Вже такого матеріалу для представників місцевої влади могло бути достатньо для вирішення питання про позбавлення автокефальної громади права користуватися церковним приміщенням і майном назавжди.

Доля іншої – Великомихайлівської – громади УАПЦ Запорізької округи була ще драматичнішою. Новостворена громада, що домагалася реєстрації статуту, стала жертвою бюрократичної тяганини. Поданий нею матеріал для реєстрації статуту було визнано складеним з порушеннями “і представлений не в достатній кількості” [22, 61]. Отримати право на легальне існування так і не вдалося.

Кричущою виявилась доля Коломійцівської парафії УАПЦ, що діяла в Покровському районі. Її приклад підкреслює, наскільки всеохоплюючим був контроль за національним рухом і діяльністю національної церкви. В 1929 р. в парафію було впроваджено інформатора ДПУ, через якого велася “агентурна розробка” її членів. В результаті – фабрикувалася справа про контрреволюційну націоналістичну організацію, серед керівництва якої був автокефальний священик Микита Котляр.

“Громадянин села Коломійці Покровського району Безродний Опанас Федорович взимку цього року був простою людиною, пасивною, не цікавився ніякими політичними питаннями. В сьогоднішній час громадянин Безродний часто сперечається відкрито з громадянами з політичних питань, переважно ж з питань “самостійності України”. Зацікавившись цією справою, я встановив, що місцевий священик села Коломійці Котляр Микита дав для читання Безродному книгу під назвою “Історія України”, автор цієї книги Грушевський Михайло. Мені здається, що це заборонена книга” [26, 32], – доповідав до окружного керівництва ДПУ заступник райадмінвідділу, він же – завідуючий районним відділом міліції Шаповалов.

“Встановити, кого Котляр обробляє. Яку ще літературу має Котляр? Встановити програму Котляра”, – такі завдання ставились перед інформатором.

Знищення владою осередків українського національного церковного руху у формі УАПЦ на Запоріжжі призвело до того, що надалі територію краю в церковно-адміністративному відношенні було поєднано з Катеринославщиною (Дніпропетровщиною), де цей рух здобув більшого розвитку. Станом на 1928 р. в Дніпропетровсько-Запорізькій адміністративній окрузі УАПЦ було зареєстровано 29 парафій УАПЦ [27, 32]. Ця чисельність значно поступалася числу громад тихонівської та обновленської церков, що діяли в межах нинішньої Запорізької області. За даними початку 1925 р., на території Бердянського, Запорізького та Мелітопольського округів поряд із 217 громадами Російської православної церкви діяло 98 обновленських парафій. Нема вагомих підстав стверджувати про принципові зміни в цьому співвідношенні і станом на 1928 рік.

У 30-х рр. ставлення влади до національного руху остаточно стало нестерпним.

Показовим було вже те, що значній кількості сфабрикованих ДПУ справ було надано “націоналістичного” забарвлення. Ця тенденція чітко проглядалася з кінця 20-х рр. Протягом 1928 – 1929 рр. в Запорізькому окрузі було “ліквідовано” щонайменше 12 політичних “справ”, які в своїй більшості були інспіровані агентурою Державного політичного

управління і мали національний підтекст: “Обласний повстанський комітет” – заарештовано 25 чол., з них 9 розстріляно, решту заслано на Соловки; “Спілка визволення України” – заарештовано 21 чол.; “Монархісти-терористи” – заарештовано 5 чол.; “Справа польської резидентури на Дніпробуді” – заарештовано 8 чол., з них – 5 розстріляно; “Справа махновців-антисемітів” – заарештовано 5 чол., всіх розстріляно; “Фашистська організація молоді”. Поява такої низки “націоналістичних контрреволюційних організацій” була породженням шовіністичної істерії, що ставала невід’ємним елементом нової національної політики радянської влади, політики вульгаризованого інтернаціоналізму. Поступом 30-х років ця політика остаточно зім’яла досягнення коренізації.

Статистика політичних репресій на Запоріжжі (які, подібно іншим регіонам, найбільш масовими були саме в 30-і рр.), переконує, що радянська влада продовжувала шукати і винищувати “націоналістів, які прикривалися прапором церкви”, допоки продовжували існувати найменші релігійні осередки – громади. Знищення церковних лідерів було для влади способом ліквідації релігійних громад, припинення їхнього існування. Тим самим створювалась ілюзія “знищення церковної і націоналістичної опозиції”, “перемоги матеріалістичного світогляду над церковно-ідеалістичним” тощо.

Репресивна робота могла приносити очевидні результати лише при її постійності. Тому і наприкінці 30-х та на початку 40-х рр. вона не припинялася. “В нинішній час на обліку в Осипенківському РВ НКВС наявні антирадянські елементи по забарвленнях: 1) колишнє куркульство – 200; 2) колишні есери – 13; 3) колишні меншовики – 15; 4) церковники – 34; 5) баптисти – 45; 6) укапісти – 13; 7) сіоністи – 8; 8) троцькісткуючі – 21; 9) білогвардійці-контрреволюціонери, репатріанти та інші антирадянські елементи, що мають зв’язки з білоемігрантами – 70; 10) антирадянський махновський, петлюрівський елемент – 103; 11) антирадянський елемент по німецькій контрреволюції – 80; 12) антирадянський елемент по польській контрреволюції – 47; 13) антирадянський елемент по болгарській контрреволюції – 42; 14) різний контрреволюційний націоналістичний елемент – 124 (підкреслення наше – Авт.); 15) родичі репресованих – 49. Вказаний антирадянський елемент, який перебуває на обліку в РВ НКВС нами активно розробляється” [28, 17 – 18], – повідомляв звіт начальника Осипенківського райвідділу НКВС до начальника Управління НКВС по Запорізькій області від 21 січня 1940 р.

Національний і церковний рух, а тим паче – його поєднання у формі національних церковних організацій, продовжували уособлювати образ ворога для радянської влади.

Таким чином, оглянувши, узагальнююче, характер означеного руху на території Запорізького краю у міжвоєнний період ХХ ст., підкреслимо, що він залежав, передусім, від фактору національного складу регіону, специфіки розміщення етносоціального складу населення, рівня традицій в суспільстві та захоплення його модерними рухами, національної політики державної влади, соціальними метаморфозами, що супроводжували українське суспільство внаслідок глобального більшовицького експерименту побудови комуністичного суспільства, починаючи від загострення проблеми голоду 1921 р. на півдні до наслідків “культурної революції” та масового фізичного нищення національних кадрів в 30-х рр.

Цей рух виявився в різних національних формах, але, передусім, в українській та російській, в чому вбачаємо очевидні впливи революціонізації суспільної і національної свідомості постмодерної України. Він проявив сталу тенденцію до національних організаційних форм.

Заангажованість суспільства цим рухом поглибила суперечності у складі унітарно побудованої Російської Православної Церкви і призвела до спроб інтеграції православ’я не на основі імперської, а національної організації. Знайшли поширення ідеї автокефалії української церкви. Натомість серед російського та російськомовного населення поширились антиукраїнські ідеї, оформлені у тезу збереження єдності православ’я.

Український національний церковний рух, що був виявом українського національного пробудження, проявився, насамперед, в середовищі мирян, як в місті, так і на селі. В міському оточенні провідниками українського церковно-визвольного руху була, передусім, інтелігенція, працівники установ, робітники; в середовищі селянства – ті, хто за політичними настроями ще в недалекому минулому змагався на боці чи симпатизував українській революційній демократії, що відстоювала державну незалежність України.

Духовенство, яке поділяло думку про необхідність якнайширшого національного реформування церкви – її найтіснішого зближення з народом – за національним походженням було українським. Воно було або своє, місцеве, або з інших регіонів України. Тоді як серед батюшок, які чинили спротив українському національному церковному рухові, або нав'язували інші варіанти, переважали русифіковані діячі та вихідці з великоросійських губерній.

Духовенство, котре бачило майбутнє своєї конфесії в українській церкві, не було обтяжене високими посадами і вигодами матеріального статку. Скоріше навпаки, це були ті, хто намагався вивести свою церкву з пільми національного духовного і матеріального пригнічення, був патріотом своєї вітчизни, усвідомлюючи, що його дії розходилися з офіційним курсом ігнорування національних проблем в церкві та суспільстві. Це були ті, хто зміг подолати усталений російською церквою спосіб мислення і оцінок опонентів, як еретиків і розкольників. Цілком логічним є те, що таких осіб серед духовенства було порівняно менше, аніж тих, хто ортодоксально сприйняв великоросійський вишкіл духовної школи і повсякденної практики, хто змушений був коритися ієрархічній дисципліні заради збереження своїх посад, кого звабили (хоча б і невеликі) матеріальні переваги свого становища.

Боячись посилення опору соціалістичному будівництву з боку церковних організацій, з другої половини 20-х рр. більшовицька партія розгорнула проти них широкомасштабний наступ. Одночасно влада намагалася нейтралізувати активізацію національної опозиції, що виникала, як “побічний продукт” державної політики українізації. За таких обставин національний рух, який розгортався в церковному середовищі становив подвійну небезпеку. Це й призвело його до гальмування засобами державної політики та прискорило вимушене згорання.

Загнання цього руху в глибоке підпілля не було тотожним його знищенню, що й показав процес його відродження, зокрема – наприкінці ХХ ст. Отож, усвідомлення глибоких історичних підстав цього руху, його реальних передумов в громадянському суспільстві, яке будує сьогодення Україна, має сприяти оптимізації природного вияву цього руху й гармонізації суспільних взаємин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатуша О.М. Адміністративний устрій ранньої Української автокефальної православної церкви (1921 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VIII. – Запоріжжя: “Тандем-У”, 1999. – С. 17 – 32
2. Ігнатуша О.М. До питання про становище православних конфесій на Півдні України в 20 – 30-х рр. ХХ ст. (соціально-політичний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. IX. – Запоріжжя: ЗДУ, 2000. – С. 98 – 122
3. Ігнатуша О.М. Український екзархат Російської православної церкви на Півдні України в 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Історія релігій в Україні. Праці X-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 16 – 19 трав. 2000 року). – Кн. I. – Львів: Логос, 2000. – С. 168 – 177
4. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – ХХ століття / Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І. та ін. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – 252 с.
5. Порядок занятый 42-го Екатеринославского епархиального съезда духовенства и мирян в июле месяце 1917 года. – [Б.м. и г.]
6. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 540. – Оп. 1. – Спр. 49
7. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р-74. – Оп. 1. – Спр. 1

8. Проблеми, передані у спадщину: Православна церква на Катеринославщині часів Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 32 – 37
9. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Київ – Тернопіль: Світ Знань, 2000. – 432 с.
10. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви. – Казань: изд-во Казанского ун-та, 1970. – 366 с.
11. Левитин-Краснов А.Э., Шавров В.М. Очерки по истории русской церковной смуты. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1996. – 672 с.
12. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 22
13. Там само. – Оп. 1. – Спр. 375
14. ДАЗО. – Ф. Р- 316. – Оп. 3. – Спр. 137
15. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 376
16. ДАЗО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 147
17. Там само. – Ф. Р-316. – Оп. 3. – Спр. 8
18. ДАЗО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 141
19. ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп. 1. – 1921. – Спр. 796. – Арк. 4
20. ДАЗО. – Ф. Р-485. – Оп. 1. – Спр. 19
21. ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп. 1. – 1922. – Спр. 875
22. ДАЗО. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 125
23. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-3865. – Оп. 1. – Спр. 12
24. ДАЗО. – Ф. Р- 316. – Оп. 3. – Спр. 31
25. Там само. – Спр. 32
26. Там само. – Спр. 137
27. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 591
28. ДАЗО. – Ф. Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 17

ДАВЛЕТОВ О.Р.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИТОКИ ІДЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

На початку ХХІ століття вже накопичено досить велику кількість наукових розвідок щодо генезису німецького варіанту фашизму. Проте, історія феномена виникнення націонал-соціалізму продовжує викликати значний інтерес серед дослідників. Незважаючи на вельми вагомий обсяг вже існуючих робіт, фахівці ще мають висвітлити окремі аспекти з історії НСДАП. У тому числі, мова йде про ідейно-теоретичні витоки ідеології нацизму, бо комплексних системних розвідок із цього приводу практично не існує.

Одним з найважливіших історичних предтеч ідеології націонал-соціалізму були чисельні геополітичні теорії, що висувались ще за часів існування кайзерівського рейху Гогенцоллернів (1870-1918 рр.). “Хрещеним батьком” геополітики вважають Фрідріха Ратцеля (1844-1904 рр.), не зважаючи на те, що він не використовував цього терміну у своїх працях. Він віддавав перевагу “політичній географії”. Саме тому, головна праця його життя, що побачила світ у 1897 р. має назву “Політична географія”. Це була перша спроба розглядати політику будь-якої країни, виходячи з примату її географічного розташування. За Ратцелем, “рух історії визначені ґрунтом та територією”, а “державна - це живий організм, що укорінений у ґрунті”. Для нього “нормальна держава – це така, що органічно єднає географічні, демографічні й етнокультурні параметри нації”. Він писав: “Держави на всіх стадіях власного розвитку розглядаються як певні організми, що зберігають зв’язок з власним ґрунтом і тому повинні вивчатись із географічної точки зору”[1, 16]. З такого “органіцистського підходу” витікає, що просторова експансія, за Ратцелем, це природний процес, як зростання будь-якого живого організму. Суто “органічний” підхід цього вченого виявляється і по відношенню до самого простору (Raum). Цей “простір” у нього якби переходить у новий стан, перетворюючись у “життєву сферу” – “життєвий простір”(Z Lebensraum). Саме від цього виникають 2 нових важливих терміна, що були впровадженні в обіг саме Ранцелем – “просторовий зміст”(Raumsinn) та “життєва енергія”